

تبیین احکام و اخلاق اسلامی در آمایش سرزمین (نمونه موردی: منطقه خراسان)

مریم محمدزاده^۱ اصغر مولائی^۲

^۱ دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

^۲ دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول) A.molaei@tabriziau.ac.ir

نویسنده مسئول: A.molaei@tabriziau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۶

چکیده

چیدمان مؤلفه‌های مهم جمعیت، سرمایه و منابع طبیعی برای تحقق مطلوب‌ترین، عادلانه‌ترین و پایدارترین سازمان فضایی، هدف اساسی آمایش سرزمین است. از طرفی توزیع مناسب خدمات و امکانات از مصادیق رعایت عدل، و همچنین از ویژگی‌های جامعه‌ی اسلامی می‌باشد. لذا، پایبندی به احکام و حقوق شهروندی در ابعاد مختلف الزامی است. از دلایل ناکامی و ناکارآمدی بسیاری از پروژه‌ها و نارضایتی و بی‌عدالتی در جامعه نیز، نادیده گرفتن ابعاد حقوقی و احکام اسلامی می‌باشد، و پایبندی و توجه به آن‌ها در کنار قوانین متعدد موجود، الزامی و راه‌گشا است. اما علی‌رغم وجود مسئولین و متخصصین متعهد و پایبند به اصول و احکام گفته شده، مداخله‌ی نابجای افراد ذی‌نفوذ، موجب نقض احکام و حقوق شهروندی می‌گردد. لذا مسأله‌ی اصلی پژوهش، خلاء احکام اسلامی در فرآیندهای آمایش سرزمین است که در منطقه‌ی خراسان نیز، بی‌عدالتی و توسعه‌های نامتوازن را رقم زده است. پژوهش میان‌رشته‌ای حاضر، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده. مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی، ارتباط احکام و حقوق اسلامی مرتبط با پروژه‌های عمرانی، مخصوصاً آمایش سرزمین را روشن نموده، و با شناسایی دقیق احکام و قوانین ناظر بر آمایش سرزمین، وضعیت هر یک از آن‌ها را در نمونه‌ی مورد مطالعه، تبیین می‌نماید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم به کار بردن متخصصین، بی‌عدالتی و ناکارآمدی طرح‌ها موجب نارضایتی گردیده، که به دلیل خلاء ابعاد حقوقی و احکام اسلامی بوده است. لذا پیشنهاد می‌شود جایگاه احکام و حقوق اسلامی در هر نوع طرح و برنامه‌ی شهرسازی و آمایشی، تبیین گردد. به‌طور اصولی از ابتدای امر (گزینش)، به جنبه‌های اعتقادی و شخصیتی افراد پرداخته شود. علاوه بر نظرات‌های تخصصی و فنی رایج، نظرات‌های حقوقی و اعتقادی در فرآیندهای برنامه‌ریزی تا اجرا و بهره‌برداری، به‌طور جدی دنبال شود.

کلیدواژه: احکام اسلامی، آمایش سرزمین، منطقه خراسان، عدالت.

مقدمه

از نظر تاریخی، استفاده از اصول و فنون آمایش سرزمین، برای سرو سامان دادن و تنظیم امور مکانی، جغرافیایی، طبیعی، مسکونی و نظامی، پیشینه‌ای به قدمت پیدایش نخستین تمدن‌های بزرگ در جهان دارد. اما سابقه‌ی مدون و آکادمیک پارادایم نوین و علمی آمایش سرزمین به کشور فرانسه برمی‌گردد (محمودی، ۱۳۸۸: ۱۴۲ و ۱۴۳). در ایران نیز با حدود ۷۰ سال سابقه‌ی برنامه‌ریزی کشور، حدوداً ۵۰ سال است که رویکرد آمایشی-فضایی در نظام مدیریت کشور در پیش گرفته شده است.

آمایش سرزمین به دنبال چیدمان سه مؤلفه مهم جمعیت، سرمایه و منابع طبیعی برای تحقق مطلوب‌ترین، عادلانه‌ترین و پایدارترین سازمان فضایی در سرزمین است. (آزموده‌اردلان، ۱۳۹۹). از طرفی عدالت در مبانی فکری دین اسلام یکی از اصول اعتقادی می‌باشد و یکی از آرمان‌های پیامبران در جامعه‌ی اسلامی، برقراری عدالت اجتماعی است. آمایش سرزمین با برقراری توازن بین انسان، محیط و فعالیت‌ها، بهترین راهبرد برای ایجاد عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه‌ی امکانات، فرصت‌ها و ثروت می‌باشد.

در جوامع در حال توسعه، میزان رفاه و دسترسی به امکانات در سطح جامعه از توزیع یکنواختی برخوردار نبوده و از هم متفاوت است (شیخی، پازکی و یوردخانی، ۱۳۹۴: ۱۴۰). مناطقی که میزان رفاه و دسترسی به امکانات آن‌ها کمتر باشد، مناطق محروم گفته می‌شود. که در حقیقت از تفاوت دسترسی به امکانات، خدمات و رفاه افراد جامعه ناشی می‌شود (غفاری‌فرد، رضایی، هومان، ۱۳۹۸: ۱۰۴). از اصول دین و احکامی که همواره مورد تأکید دین قرار گرفته رعایت عدالت و برابری تمام اقشار جامعه می‌باشد. توزیع مناسب خدمات و امکانات در جامعه‌ی اسلامی از مصادیق رعایت عدل و حقوق برابر انسان‌ها و همچنین از ویژگی‌های جامعه‌ی اسلامی است. وجود مناطق محروم و کم برخوردار، در جامعه‌ی اسلامی ناقض اصول و قوانین حاکم بر کشور اسلامی خواهد بود.

پایبندی به احکام و حقوق شهروندی هم در نظر و هم در عمل امری الزامی است. علی‌رغم وجود مسئولین و متخصصین متعهد و پایبند به اصول و احکام گفته شده، متأسفانه دیده می‌شود عده‌ای با مداخله‌ی نابجای خود، موجب نقض احکام و حقوق شهروندی می‌شوند. در نتیجه‌ی این اتفاق عدالت از بین می‌رود

و به همین ترتیب سایر قواعد فقهی نقض می‌شود. همچنین در موارد متعددی مشاهده می‌شود که مدیران، تصمیم‌گیران و متخصصین، با رویکردی صرفاً فنی و مهندسی و یا نگرشی صرفاً اقتصادی، پروژه‌هایی را رقم می‌زنند که سایر ابعاد از جمله ابعاد حقوقی و فقهی در آن نادیده گرفته شده است. امروزه پروژه‌هایی اینچنین در مناطق مختلف کشور بسیار به چشم می‌خورد. به طو عام پروژه‌های استقرار نامناسب صنایع، احداث اتوبان و راه‌آهن با رویکردی صرفاً سیاسی و اقتصادی، انتقال آب و ... که تبعات منفی بسیاری به دنبال دارند، از این قبیل هستند. و به طور خاص در منطقه‌ی خراسان، تقسیم ناعادلانه و قطبی شدن توسعه و تمرکز ثروت، امکانات و فرصت‌ها در مشهد، شناخته نشدن ظرفیت‌های محیطی و زیست‌محیطی منطقه خصوصاً در خراسان‌های جنوبی و شمالی، بی‌توجهی به ملاحظات زیست محیطی و حقوق طبیعت در احداث کارخانه‌ها مانند پتروشیمی، قند، کاشی و مانند آن و همچنین برداشت‌های معدنی انواع سنگ در نقاط مختلف منطقه‌ی خراسان، بی‌توجهی به ضررهای محتمل در مکانیابی‌ها و به زحمت انداختن مردم با بی‌توجهی به مطالعات ابتدایی طرح‌ها و مکان‌یابی نامناسب شهرک‌ها شهرهای جدید مانند گلپه‌ار، بهره‌برداری ناکافی از منابع خورشیدی و بادی علی‌رغم پتانسیل‌های موجود در منطقه و موارد مانند آن. از جمله تبعات منفی و مخرب این‌گونه پروژه‌ها که با بی‌توجهی به ابعاد حقوقی و فقهی انجام می‌شوند، می‌توان به ایجاد الگوی غیربومی و غیرپاسخ‌ده، مکانیابی نادرست و منفعت طلبانه، تعارض منافع، توزیع نامتوازن و ناعادلانه‌ی خدمات و فرصت‌ها، تخریب محیط زیست و ... اشاره کرد.

بنابراین مهمترین مساله این پژوهش عبارت است از خلاء احکام اسلامی در آمایش سرزمین و الگوی توزیع جمعیت و خدمات و فرصت‌های اقتصادی و بارگذاری سکونتگاه‌ها در منطقه‌ی خراسان. از بین بردن این خلاء ضمن توسعه متوازن منطقه، در کنار رعایت باید و نبایدهای علمی، موجب پیشرفت عادلانه برای همگان می‌گردد. امری که در دوره‌ی معاصر بدان کمتر پرداخته شده و موجب ظهور مناطق کمتر توسعه یافته به همراه کلان‌شهرهایی با انبوهی از مسائل اجتماعی، اقتصادی، زیست محیطی، فرهنگی و ... شده است.

طرح کالبدی ملی، ایران را به ۱۰ منطقه زاگرس، آذربایجان، شمال، جنوب، خوزستان، شمال شرق، مرکز، جنوب شرق و غرب تقسیم نموده است. در اکثر مناطق نام برده شاهد مسائلی در طرح‌های آمایشی اجرا شده هستیم که امروزه چالش‌های فراوانی را برای تمام کشور ایجاد نموده است. به طور مثال می‌توان از کارخانه‌ی ذوب آهن اصفهان نام برد که صنعتی آب‌بر به حساب می‌آید و در منطقه‌ی کم آب و کویری ایران واقع شده است. علاوه بر آن، چهار معدن بزرگ سنگ آهن کشور که حدود ۹۰ درصد تولید سنگ آهن را در اختیار دارند، در محدوده‌ی یزد، بافق، سیرجان و خواف قرار دارند و این سؤال مطرح می‌شود که چرا کارخانه‌ی ذوب آهن در اصفهان مکانیابی شده است؟ یا به‌طور مثال می‌توان به سد گتوند اشاره کرد که با تبعات بسیار و ویرانی محیط زیست همراه بود و موجب جابجایی اجباری جمعیت زیادی از روستاها شد. در منطقه‌ی خراسان نیز با وجود طرح‌ها و برنامه‌های آمایش سرزمین، ابعاد مختلفی از بی‌عدالتی و توسعه‌های نامتوازن به چشم می‌خورد که در نتیجه‌ی بی‌توجهی به احکام و آموزه‌های اسلامی حاصل گردیده است. چرا که قوانین و مقررات به فراوانی و تنوع بسیار زیاد در ابعاد مختلف موجود است و ناتوانی آن‌ها در پیشبرد صحیح امور، حاکی از خلاءهای احکام، حقوقی و فقهی می‌باشد. از جمله‌ی این موارد می‌توان به مشکلات و کمبودها در زمینه‌ی گردشگری، مسائل فراوان در مدیریت شهری، سرمایه‌گذاری‌های ناقص و ناتمام، بی‌توجهی به برنامه‌های تعریف شده، حفر چاه‌های غیرقانونی، ایجاد بحران آب و عدم کنترل بیکاری در این منطقه اشاره نمود.

اهداف و سوالات پژوهش

هدف از این پژوهش استخراج قواعد، احکام و حقوق اسلامی حاکم بر پروژه‌های آمایش سرزمین و ارزیابی وضعیت آن‌ها در منطقه‌ی خراسان می‌باشد. همچنین سوالات پژوهش عبارتند از:

قوانین و احکام اسلامی مؤثر در فرآیند آمایش سرزمین کدام اند؟

وضعیت قوانین و احکام اسلامی در فرآیند آمایش منطقه‌ی خراسان چگونه است؟

روش و ابزار تحقیق

این پژوهش، میان رشته‌ای بوده و به روش توصیفی-تحلیلی و با استدلال منطقی انجام می‌شود. همچنین از نظر جهت‌گیری بنیادی بوده و از نظر اهداف، اکتشافی است. در این پژوهش ابتدا به مطالعه‌ی کتابخانه‌ای در خصوص احکام و حقوق اسلامی که در زمینه‌ی پروژه‌های عمرانی مطرح شده‌اند می‌پردازیم و با تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی، ارتباط آن‌ها را به طور خاص با آمایش سرزمین بررسی می‌کنیم. با شناسایی دقیق احکام و قوانین ناظر بر آمایش سرزمین، به بررسی وضعیت هر یک از آن‌ها در نمونه‌ی مورد مطالعه‌ی پژوهش پرداخته شده است.

پیشینه نظری پژوهش

واژه شناسی

لغت شناسان عرب واژه‌ی «فقه» را به مطلق «فهم، علم، ادراک» معنا کرده‌اند (عندلیب، ۱۳۹۷: ۷ به نقل از: جوهری، ۱۹۹۰: ۶، ۲۲۳۴؛ فیومی، ۱۴۰۵: ۴۷۹؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴، ۴۴۲؛ ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۳، ۵۲۲). «فقه» به معنای خاص، عبارت است از علم به احکام فرعی شریعت از روی (منابع و دلایل

تفصیلی آن (ابن شهیدثانی، اعتمادی، نصیرآبادی زنجانی، ۱۳۷۷، ۳)؛ یا به عبارتی دانش به دست آوردن تکالیف دینی مسلمانان. به بیان امام خمینی (ره)، علم فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است (خمینی، ۱۳۸۹: ۲۸۹).

همچنین واژه «فقه» در فارسی به معنی «عالم علم دین» (لغت‌نامه‌ی دهخدا)، «علم شناخت احکام شرع» (فرهنگ فارسی عمید)، «دانستن، دریافتن» (فرهنگ فارسی معین) می‌باشد.

واژه «آمایش» در فرهنگ فارسی عمید (اسم مصدر) به معنی آراستگی، آمادگی؛ آماده کردن، بررسی و تحلیل آمده است (عمید، ۱۳۸۹). این واژه کلمه‌ی نوین فارسی است که از ریشه‌ی «آمان» و «آمودن» به معنی آراستن، آمیختن، به رشته درآوردن و آماده کردن است که از واژه‌ی **Aménager** در زبان فرانسه اقتباس شده است. آمایش سرزمین اصطلاحی^۱ از زبان فرانسه است (قورچیان، ۱۳۸۵: ۲).

واژه «احکام» جمع حکم، و در لغت به معنای منع است، و منظور از آن، اثبات امری برای امر دیگر و یا نفی امری از امر دیگر است؛ بنابراین، به قوانین و مقرراتی که شارع برای مکلفان به رسمیت شناخته است، احکام می‌گویند، چه به طور مستقیم از جانب شارع صادر شده باشد چه به واسطه عقل و یا عرف دریافت شده باشد، و چه ناظر به مسائل اعتقادی یا اخلاقی باشد، و چه مربوط به افعال مکلفان (الزحیلی، ۱۴۱۹: ۱۱۹، سجادی، ۱۳۷۳: ۹۵، جزایری، ۱۴۱۴: ۲۲۲-۲۲۳، فاضل لنکرانی، ۱۳۷۸: ج ۴، ۱۷۹-۱۸۰، همان، ج ۵: ۳۱۳). در حقیقت فقیهان برای استنباط احکام شرعی به چهار منبع رجوع می‌کنند: قرآن، سنت، عقل و اجماع که آن‌ها را ادله اربعه می‌نامند (مظفر، ۱۴۳۰: ج ۱، ۵۱). استنباط احکام شرعی از این منابع برعهده مجتهد است. مجتهد کسی است که به اجتهاد رسیده است؛ یعنی توانایی استنباط احکام شرعی از ادله را دارد (ولایی، ۱۳۸۷: ۳۸).

آمایش سرزمین

آمایش سرزمین در کادر جغرافیایی فرانسه، در جست‌وجوی بهترین توزیع انسان‌ها، به تبع منابع طبیعی و فعالیت‌های اقتصادی در پهنه‌ی سرزمین است. این جست‌وجو با یک دغدغه‌ی ثابت، مبتنی بر فراهم کردن بهترین شرایط سکونت، کار، بهداشت، تفریحات سالم و لذت از زندگی فرهنگی سالم، محقق می‌شود. هدف اصلی صرفاً یک اقتصاد شکوفا نیست، بلکه بیش‌تر به دنبال زندگی خوب و شکوفایی مردم است (Claudius, 1950, p 5). مطالعات آمایش، یکی از برنامه‌ریزی‌های فضایی است که برای کاهش عدم تعادل در ابعاد مختلف در سطوح ملی و منطقه‌ای، وضع موجود را به سمت مطلوب هدایت میکند (رهنما و آقاجانی، ۱۳۹۲: ۱۲). از اصلی‌ترین مراجع در زمینه‌ی آمایش سرزمین، می‌توان به دو اثر منتشر شده‌ی "پاریس و صحرای فرانسه" (Gravier, 1947) و "برای یک طرح ملی آمایش سرزمین" (Claudius, 1950) اشاره کرد که تحول بسیار عمیقی در دیدگاه‌ها و شیوه‌های طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای و سرزمین به وجود آورد (محمودی، ۱۳۸۸: ۱۴۵). آمایش سرزمین از نظریه‌های مختلفی همچون قطب رشد، نظریه توسعه فضایی، عدالت فضایی، رشد و بهره‌وری، نظریه زیست منطقه‌گرایی و عدم تمرکز توزیع مکانی فعالیت‌ها بهره می‌گیرد و به اهداف توسعه منطقه‌ای، طراحی مطلوب سکونتگاه‌های انسانی، نظام متعادل شهر و روستا و فعالیت‌های همگن اقتصادی اجتماعی توجه دارد (زبیری، ۱۳۸۸: ۲۳). سابقه برنامه‌ریزی عمرانی در ایران به بیش از شش دهه می‌رسد و برنامه‌ریزی در این مدت با دگرگونی‌هایی همراه بوده است. در تمام این برنامه‌ها، به مقوله استفاده متناسب از منابع طبیعی و انسانی مناطق مختلف کشور با عناوینی مانند طرح جامع مطالعات توسعه اقتصادی اجتماعی کشور، طرح آمایش سرزمین، مطالعات برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، استراتژی کلی درازمدت آمایش سرزمین، چارچوب نظری پایه توسعه استان، مطالعات نظریه پایه توسعه ملی، استراتژی سازماندهی فضا، لایحه سند برنامه و در نهایت برنامه آمایش سرزمین اشاره شده است (حاتمی‌نژاد، عمو، ۱۳۹۸: ۲۹ و ۳۰).

حقوق از منظر اسلام

ابعاد مختلف زندگی انسان در چهار بخش قابل بررسی است: ۱. رابطه انسان با طبیعت: مانند نوع خوراک، پوشاک، مسکن و ... ۲. رابطه انسان با انسان‌های دیگر: مانند روابط خانوادگی، روابط اجتماعی و ... ۳. رابطه انسان با خود: مانند تهذیب نفس. ۴. رابطه انسان با خدا: مانند پرستش (مولایی، ۱۳۹۶: ۸۵۸، علی اکبریان، ۱۳۹۴: ۱۷-۱۹).

از نظر شهید مطهری، قانون‌های اسلامی مشتمل بر چهار دسته اند: ۱. رابطه انسان با خدا که همان عبادت است (مطهری، ۱۳۸۱: ۲۹، مولایی، ۱۳۹۶: ۸۶۵ و ۸۶۶). ۲. رابطه انسان با خود او، که اصطلاحاً اخلاق نامیده می‌شود. ۳. آنچه مربوط به رابطه انسان با طبیعت است. ۴. آنچه به رابطه انسان با انسان مربوط است. قانون‌ها در این زمینه عبارت است از حقوق و تکالیف، یعنی باید‌ها و وظایفی که افراد نسبت به یکدیگر دارند (مطهری، ۱۳۸۱: ۲۹-۳۲، مولایی، ۱۳۹۶: ۸۶۵ و ۸۶۶). اهمیت این قوانین اسلامی در طرح‌های توسعه‌ی شهری به ویژه آمایش سرزمین، از آن جهت است که می‌تواند بر آن‌ها تاثیر بگذارد و از آن‌ها تاثیر بپذیرد. در جوامع اسلامی از جمله کشور ایران، توجه به قوانین چهارگانه‌ی ذکر شده به منظور همسو شدن با نظام اسلامی، امری الزام‌آور است.

^۱ Aménagement du territoire

شکل ۱: حقوق حاکم بر زندگی انسان از منظر اسلام (نگارندگان)

Figure 1: Rights governing human life from the perspective of Islam (authors)

احکام اسلامی در آمایش سرزمین

عدل: قرآن کریم، عدل را از مهم‌ترین موضوع‌های جامعه بشری قرار داده و لذا این واژه به صورت تنها و مجرد و بدون مشتقات آن چهارده بار و در دوازده آیه از هفت سوره قرآن به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۶۴: ۴۴۸-۴۴۹). بمانیان و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهش خود معانی عدل را که با موضوع حقوق شهروندی در اجتماع مسلمانان قرابت دارد از قرآن و از نظر پیامبر اسلام (ص) استخراج و بیان نموده‌اند که مطابق جدول ۱ می‌باشد.

جدول ۱. معانی عدل در قرآن و از نظر پیامبر (ص) در ارتباط با موضوع حقوق شهروندی در اجتماع مسلمانان و در آمایش سرزمین (برگرفته از بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۱ و نگارندگان)

Table 1. The meanings of justice in the Qur'an and according to the Prophet (PBUH) in relation to the issue of citizenship rights in the Muslim community and in land management (taken from Bemanyan et al., 2013: 91 and the authors)

از منظر	معانی	در آمایش سرزمین
قرار گرفتن هر چیزی در جای خود	مکان یابی مناسب کاربری‌ها، محول نمودن وظایف بنا بر تخصص	
هرچیز	استفاده مناسب و به جا از امکانات طبیعی مانند معادن، مراتع، منابع آبی و ... و تجهیزات و امکانات انسانی	
رعایت حقوق افراد و جلوگیری از آسیب و تجاوز به حریم دیگران	رعایت حقوق مالکانه‌ی ساکنین منطقه، رعایت حریم‌های زیست محیطی	
صداقت و درستی	صداقت در اجرای پروژه‌ها، گزارش‌های صادقانه، نظارت‌های دقیق و مسئولانه	
برابری و هماهنگی با دیگر افراد یا گروه‌ها و جلوگیری از برتری جویی و فخر فروشی	جلوگیری از رانت، توزیع مناسب و عادلانه‌ی فرصت‌ها، تعهد و نظم در تصمیم‌گیری، هماهنگی با دیگر نهادهای مربوطه	
صرفه‌جویی و جلوگیری از افراط	توجه به اصول توسعه‌ی پایدار، جلوگیری از اسراف در استفاده از منابع و معادن، جلوگیری از تحمیل هزینه‌های اضافه بر بیت‌المال	
جلوگیری از خساست و تفریط	برآورد صحیح و منطقی هزینه‌ها و منابع، تعهد در حفظ کیفیت مطلوب، گشاده نظری در تخصیص منابع و امکانات	
اخوت و برادری	دوری از نژادپرستی و تفکرات تبعیض‌آمیز قومی، ملاک قراردادن تعهد و تخصص به جای نژاد و طبقه، رفتار مسالمت‌آمیز	

اولویت قرار دادن رفاه و آسایش مردم، توجه به نیازها و خواسته‌های مردم در تصمیم‌گیری و طراحی و برنامه‌ریزی پروژه‌ها، در نظر گرفتن مصلحت اجتماعی در اجرای پروژه‌ها	مردم‌نگری، دیگرخواهی یا عام‌نگری
توجه به ابعاد کالبدی و مکانیایی صحیح صنایع و کاربری‌ها، توجه به زمینه‌ی غیرکالبدی و معنایی در تعریف پروژه‌ها، قرارگیری متناسب افراد متخصص و متهد در عناوین شغلی مختلف، اجرای مراحل مختلف پروژه در زمان و مکان صحیح، انجام نظارت و پشتیبانی به موقع	هر چیزی در جای خود قرار داده شود

در آمایش سرزمین، رعایت عدل به موجب تقسیم عادلانه‌ی امکانات، ثروت و فرصت‌ها در تمام مناطق سرزمین، و فراهم نمودن دسترسی مناسب به خدمات انجام می‌گردد. سرازیر شدن ثروت‌ها و فرصت‌های متعدد به سمت پایتخت و از طرفی نادیده انگاشته شدن بسیاری مناطق از جمله محدوده‌ی خراسان، با وجود منابع و معادن ارزشمند، مثال خوبی بر نادیده گرفته شدن عدالت، به عنوان مهم‌ترین حقوق اسلامی می‌باشد.

حقوق تعهدات و قراردادهای یکی از مهمترین اصول مورد اهتمام حقوق بین‌الملل اسلامی و حقوق بین‌الملل معاصر می‌باشد. این مهم، در معارف اسلامی، نه تنها یک حق‌الناس بزرگ محسوب می‌شود، بلکه حق‌الهی است که از ابتدای خلقت آدمی تا هنگامه مرگ بر عهده اوست. خداوند متعال، به این عهد و پیمان تمامی انسانها در قرآن کریم اینگونه اشاره نموده است: «الْمُ أَعْهَدُ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (یس، آیه ۶۰). بنابراین، میتوان گفت یکی از مهمترین و ابتدایی‌ترین مفاهیمی که بشر با آن آشنا گشته و ریشه در سرشت پاک و فطرت الاهی او دارد، مفهوم عهد و پیمان و لزوم پایبندی به آن می‌باشد (احمدی طباطبایی، آرام، ۱۳۹۴: ۸۴). پایبندی به تعهدات در دین اسلام شرط لازم دین‌داری می‌باشد و در مراحل مختلف از تهیه و آماده‌سازی طرح تا اجرا و نظارت بر آن و در برخی موارد، پشتیبانی‌های پس از اجرا، در آمایش سرزمین، عمل به آن لازم و ضروری است.

امنیت: قرآن امنیت را یکی از اهداف استقرار حاکمیت الله و خلافت و جانشینی صالحان و طرح امامت می‌شمارد، و در آیات مختلف، به آن پرداخته شده و لذا یکی از دغدغه‌های انبیاء و ائمه (ع) مسأله امنیت و آسایش جامعه بوده است. در احادیث مختلف، امنیت از ضروریات اولیه زندگی بشر شمرده شده و وطنی که امنیت ندارد بی ارزش قلمداد شده است. بر این اساس، رهبر معظم انقلاب امنیت را مانند هوا برای جامعه انسانی ضروری می‌داند (نادری، ۱۳۸۵: ۹۲). امنیت از جمله نیازها و حقوق اساسی مردم است که مانند عدالت اجتماعی، رفاه، کرامت انسانی و... امروزه از مطالبات اصلی مردم از حکومت می‌باشد و این وظیفه حکومت است که در این راستا تلاش کند. طرح‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای کشور نیز در همین راستا نه تنها نباید امنیت جامعه را به خطر بیندازند، بلکه می‌بایست در جهت تأمین و ارتقاء امنیت باشند. امنیت در ابعاد مختلف قابل بررسی است از جمله امنیت شغلی که ارتباط تنگاتنگی با پروژه‌های آمایش سرزمین دارد.

نظم: «إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ»؛ ما هر چیزی را به اندازه (و روی حساب) آفریدیم. حکمت خداوندی در هر چیز تجلی یافته و موجودات عالم نیز روی حساب و نظم دقیق و نیز براساس هدف معینی قدم به عرصه هستی نهاده‌اند. احتیاج به نظم و ترتیب، جزء احتیاجات اساسی روانی محسوب می‌گردد، افراد میل دارند زندگی فردی و جمعی خود را تحت نظم و قاعده مشخصی در آورند (شریعت‌مداری، ۱۳۶۹: ۱۴۹). بدین ترتیب در طرح‌های توسعه‌ای از جمله آمایش سرزمین نیز می‌بایست مراحل به موقع و در زمان مناسب انجام شود، در فرآیندهایی که امکان انجام آن‌ها فراهم است تعلل نگردد، ترتیب و اولویت کارها به درستی رعایت گردد، مطالعات و گزارش‌های لازم با دقت و به موقع گردآوری و تکمیل گردد.

تعاون: خداوند در سوره مائده آیه ۲ می‌فرماید: «و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید. و (هرگز) در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید.» (قرآن کریم). طباطبایی در تفسیر المیزان، مراد از این آیه را همکاری برای هموار ساختن راه خیر و نیکی، و بستن راه شرارت و دشمنی می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۹). همچنین مغنیه در تفسیر المبین بر این عقیده است این آیه نوعی مسئولیت مشترک اجتماعی و تضامن جمعی را بر عهده تمامی مؤمنان نهاد است (مغنیه، ۱۴۲۵). از نظر علامه طباطبایی انسان موجودی اجتماعی بوده و برای زندگی اجتماعی به تعاون نیاز دارد، که البته تأمین این امور جز با ایجاد یک قدرت مدیر و مدبر که ما نام آن را حکومت گذاشته ایم، ممکن نیست (مولایی، ۱۳۹۶: ۸۴۶). بدین ترتیب تعاون در اسلام به عنوان حقی برای انسان‌ها در نظر گرفته شده در نتیجه طرح‌ها و برنامه‌های آمایش سرزمین، باید به گونه‌ای پی‌ریزی گردد که همکاری و حضور مردم در مراحل مختلف آن در نظر گرفته شود.

احترام: بر اساس آیات و روایات اسلامی، مردم و مؤمنان دارای سه نوع حق و احترام می‌باشند: ۱. احترام به مال مردم؛ در دیدگاه اسلامی، اموال مؤمنان محترم است و مصونیت دارد. ۲. احترام به جان مردم؛ جان مسلمان از نظر اسلام حرمت خاصی دارد بنابراین هیچ کس نمی‌تواند به جان مسلمان، لطمه‌ای وارد آورد یا به هر روشی سلامتی کسی را به خطر بیندازد. بنابراین احترام به جان و بدن و سلامتی افراد، تا آن حد مورد اهمیت و مؤاخذه است که حتی خداوند هم از آن صرف نظر نمی‌کند! امام علی (ع) فرمود: خداوند می‌فرماید: «به عزت و جلال خودم سوگند، از ظلم هیچ ظالمی نخواهم گذشت، اگر چه به اندازه دست بر دست زدن باشد، یا با فشار دادن دستی از روی ستم، محقق شده باشد» (مجلسی، ۱۳۹۶: ۲۹). ۳. حفظ آبروی دیگران و احترام به آن؛ آبروی افراد هم، دارای حرمت و مصونیت فوق‌العاده‌ای است و از موارد حق‌الناس به شمار می‌آید. بنابراین انسان نمی‌تواند به آبرو و حیثیت دیگری ضربه

و آسیبی وارد نماید، وگرنه مرتکب ظلم بزرگی در حق او شده که باید به جبران آن بپردازد. چنان که امام صادق (ع) می‌فرماید: «هر کس حیثیت مؤمنی را بشکند، بر او واجب است که آن را جبران نماید.» (مجلسی، ۱۳۹۶: ۳۵۱).

مطابق حقی که احترام برای انسان‌ها قائل می‌شود، کسی نباید با آسیب وارد نمودن بر مال و جان و آبروی افراد، به هر نحوی که باشد، حقوق وی را خدشه‌دار نماید. علاوه بر آن ترساندن و اندوهگین نمودن و یا آزردن انسان که موجب ضربه به روح و روان او می‌شود نیز جایز نیست. لازم است این مهم در طرح‌ها و برنامه‌های توسعه‌ی شهری مورد تأکید قرار گیرد و در مراحل مختلف از مطالعات، تهیه، اجرا و نظارت، مدنظر قرار گیرد.

حق پیشرفت و تعالی و شکوفایی: منظور از پیشرفت و تعالی، تغییری همه‌جانبه و چند بعدی است که همه ابعاد زندگی اجتماعی انسان را با استفاده از یک چهارچوب نظری و برنامه عملی واحد، متحول می‌سازد. بنابراین، آرمان توسعه فقط پیشرفت اقتصادی یک ملت نیست، و علاوه بر آن، اصلاح چگونگی عرضه خدماتی برای بهبود وضعیت آموزش، بهداشت، مسکن، تأمین اجتماعی، اشتغال و توزیع عادلانه ثروت را نیز می‌توان جزء اهداف توسعه قرار داد به طوری که قدرت همه افراد جامعه در انتخاب و تصمیم‌گیری در باره مسایل مهم زندگی افزایش یابد (پورعزت، سعدآبادی، ۱۳۹۱: ۱۲، سبزی، ۱۹۶۹: ۶۵-۵۹). با تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امام علی (ع) نیز می‌توان متوجه اهمیت مبحث پیشرفت و تعالی شد (عزت‌پور، سعدآبادی، ۱۳۹۱: ۱۳). به این سبب در آمایش سرزمین نیز با حقی رو به رو هستیم که چگونگی عرضه خدمات در پهنه‌ی سرزمین، مستقیماً بر آن اثرگذار است. به طور مثال مکانیابی صنایع و خدمات، در حوزه‌های مختلف، که می‌تواند موجب دسترسی بهتر به تسهیلات، کاربری‌های گوناگون، اشتغال، بهبود کیفی زندگی و ... شود، از مصادیق آن در آمایش سرزمین می‌باشد.

قاعده لاضرر و لاضرار: قاعده لاضرر به معنی نفی مشروعیت هر گونه ضرر و اضرار در اسلام است (مشکینی، ۱۳۷۱: ۲۰۳). قرآن مجید و روایاتی که در این باب وارد شده است حاکم بودن قاعده‌ی لاضرر را بر روابط و مناسبات مردم تصدیق می‌کند. آیات وارده در این مورد از جمله آیات ۲۳۳ و ۲۳۱ و ۲۸۴ از سوره بقره و نیز آیه ۱۲ از سوره نساء است. در خصوص قاعده لاضرر روایات بسیاری وارد شده، اما معروف‌ترین حدیث، «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» می‌باشد که از قول پیامبر (ص) است (سیفیان، ۱۳۷۷: ۷۳). مطابق با این قاعده، آمایش سرزمین اگر به نحوی صورت پذیرد که موجب ضرر رسیدن به مال و جان و کرامت انسان‌ها گردد جایز نیست. طرح‌ها و برنامه‌های اجرایی می‌بایست مطابق این قاعده طوری تنظیم گردد که علاوه بر آبادانی یک منطقه، موجب ایجاد خسارات در مناطق دیگر نگردد همچنین منابع را به گونه‌ای به کار ببرد که ضرری بر حق دیگران نسبت به آن منابع ایجاد نگردد. به طور مثال مدیریت غیراصولی آب و بی توجهی به ضرر و زیان‌های ناشی از آن، موجب خشک و یا کم‌آب شدن سدهای منطقه‌ی خراسان شده است، که از جمله‌ی این سدها می‌توان به سد شیرین‌دره اشاره نمود. در پی این روند، دسترسی به آب شرب شهری و روستایی، کشاورزی و دام‌داری در منطقه دچار ضرر و زیان‌های فراوانی شده است که نارضایتی مردم را در پی داشته‌است.

قاعده عسر و حرج: خداوند در قرآن کریم در آیه ۷۷ سوره حج، آیه ۱۵۸ سوره بقره به این مفهوم اشاره می‌نماید و در آیه ۶ سوره‌ی مائده در این باره می‌فرماید: ...خداوند نمی‌خواهد شما را در تنگنا و سختی قرار دهد؛ لکن می‌خواهد شما را مطهر کند... مفهوم عسر و حرج در فقه و حقوق اسلامی به معنای سختی و دشواری، و در عامل واقع نیز به معنای سخت‌نگرفتن و قرار نگرفتن تکالیف دشوار برای افراد است (مسعودی‌نیا، علیزاده، ۱۴۰۰: ۲۱-۲۲). عسر و حرج، خواه حرج در اصل حکم باشد یا حرجی که به طور اتفاقی بر آن عارض گردد؛ چرا که شریعت اسلام، سهل و آسان است (طباطبایی، ۱۳۹۹: ۴۱۲). بر اساس این قانون در اسلام هیچ‌گونه سختی و دشواری نیست و دین مبین اسلام برای بشر قوانینی مدون کرده که افراد در رفاه و آسایش باشند.

این موضوع توسط پیامبر و ائمه در احادیث متعدد تأکید شده و توسط علما، صاحب‌نظران متعدد نیز تفسیر گردیده است (مولائی، ۱۴۰۱، بدون صفحه). به موجب این قاعده، برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی آمایش سرزمین می‌بایست به گونه‌ای تهیه، برنامه‌ریزی و اجرا گردند که موجب زحمت مردم نشوند بلکه آسایش و راحتی مجاوران، کاربران و منتفعین در آن رعایت شود. مکانیابی نادرست کارخانه کمپوست بجنورد، مصداق آشکار نادیده‌گرفتن چنین قاعده‌ای در اسلام است که موجب کاهش کیفیت بهداشتی و به خط افتادن سلامتی شهروندان و آزار و اذیت مردم شده است.

قاعده‌ی حق شفعه: مطابق تعریف مشهور فقها، شفعه در اصطلاح فقهی و حقوقی، به معنای استحقاق تملک و انتزاع حصه فروخته شده شریک به وسیله حصه شریک دیگر می‌باشد (مسجدسرائی، پورلطف‌الله، دانشمند، ۱۳۹۷: ۴۷۶). در فرهنگ معین شفعه حق همسایگی تعبیر شده است. شفعه عبارتست از استحقاق یکی از دو شریک به تملک حصه مشاع دیگر از مال غیرمنقول قابل تقسیم در صورتی که شریک مزبور حصه خود را به قصد بیع به شخص ثالث منتقل نماید (حسنوند، ۱۳۹۸: ۲۴). روایت شفعه، عقبه بن خالد از حضرت امام صادق (ع) چنین نقل می‌کند: پیامبر (ص) در مورد شفعه بین شرکا در زمین و مسکن قضاوت کرد و فرمود: «لاضرر و لاضرار» (علت و حکمت حق شفعه برای شریک همان لزوم نفی ضرر و ضرار است) (بجنوردی و دیگران، ص ۱۷۶). مطابق با این حق اگر شخصی قصد فروش اموال خود را داشته باشد، همسایه‌ی وی در خرید آن مقدم است. بنابراین می‌توان گفت اگر نهاد مطالعه، تهیه و یا اجرای طرح آمایش سرزمین در منطقه‌ای قصد واگذاری بخشی از حقوق، یا سهام پروژه‌های عمرانی را داشت، مردم بومی منطقه‌ی مورد نظر، در

شراکت و خرید آن حق تقدم دارند. به عنوان مثال فرصت‌های سرمایه‌گذاری در حوزه‌های صنایع تبدیلی، کشاورزی، معدن و سنگ خراسان جنوبی، با سرمایه‌گذارهای کشور چین، بدون رعایت حق شفعه، منفعتی را که می‌بایست ابتدا متوجه بومیان منطقه باشد را از آن‌ها دریغ نموده است. قاعده لزوم اعمار و آبادانی سرزمین: در آیه ۶۱ سوره هود، به این قاعده اشاره شده که می‌فرماید: او شما را از زمین ایجاد کرد و شما را به آبادانی آن گماشت (قرآن کریم). کلمه "عمارت" در آیه ۶۱ سوره هود به معنای آن است که زمین را از حال طبیعی‌اش برگردانی و وضعی به آن بدهی که بتوان آن فوایدی که مترقب از زمین است را استفاده کرد (طباطبایی، ۱۳۹۹). این قاعده از مهم‌ترین قواعد کاربردی اسلام در زمینه‌ی شهرسازی و آمایش سرزمین می‌باشد. بر اساس این قاعده تمام انسان‌ها مسئول آباد نمودن زمین هستند. با توجه به این که در جوامع امروزی، حکومت‌ها به نمایندگی از مردم، وظیفه‌ی تهیه‌ی طرح و برنامه برای عمران و آبادانی زمین را بر عهده گرفته‌اند، لذا مسئولیت آباد نمودن زمین مطابق با قاعده‌ی اعمار و آبادانی، علاوه بر مردم، بر عهده‌ی ایشان نیز می‌باشد. برنامه‌ی آمایش سرزمین با انجام مطالعه، ارائه‌ی طرح و برنامه، و اجرای آن در سطح قلمرو سرزمینی کشور، سعی بر این دارد که این وظیفه را در سطح کلان به خوبی به انجام برساند. اما متأسفانه شاهد کم توجهی به مناطق مرزی کشور در این زمینه هستیم که این قاعده در خصوص آن‌ها به درستی اجرا نشده است. به طور مثال مناطق مرزی استان‌های خراسان شمالی، رضوی و جنوبی در شرق و شمال شرق کشور.

قاعده‌ی لزوم توجه به نسل‌های آینده: آیه ۱۰ سوره‌ی اعراف می‌فرماید: شما را از امکانات زمین بهره‌مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم (قرآن کریم). این آیه بیان‌کننده‌ی توانایی و امتیازی است که انسان، اعم از نسل حاضر و نسل آینده، دارد، تا جایی که در آن وسایل زندگی او فراهم گردد. و حق بهره‌گیری از امکانات زمین، برای همه‌ی انسان‌ها است و مخصوص گروه خاصی نیست (قرائتی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۱۲). همچنین آیه ۱۰ سوره‌ی الرحمن می‌فرماید: خداوند زمین را برای همگان قرار داد (قرآن کریم). خداوند زمین را برای همه‌ی انسان‌ها آفریده است، متعلق به بعضی نیست، بعضی حق بیش‌تری از بعضی دیگر ندارند، امروز متعلق به شماسست فردا به فرزندان شما، نوه‌های شما، دودمان شما تا آخر تعلق دارد در حقیقت، هدف متعالی اسلام، برخوردار ساختن همه‌ی نسل‌ها از نعمت‌های الهی و ایجاد جامعه‌ی سالم و به دور از فاصله‌ی طبقاتی و مستعد برای رشد و شکوفایی است و الزامات شرعی را برای حفظ تعادل و توازن در استفاده از مواهب طبیعی، با پرهیز از زیاده‌روی و تقید به عدم اضرار غیر فراهم آورده است (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۳۴). این قاعده بدان معناست که هر عملیات عمرانی و شهرسازی که صورت می‌پذیرد نباید سبب محرومیت نسل‌های آینده از منابع خدادادی بشود. مستند این قاعده آن است که با توجه به آنکه آیه شریفه ۶۱ هود که دستور به عمران و آبادانی زمین داد، دارای یک شمولیت زمانی است و شامل وجوب عمران در همه زمان‌ها و توسط همه انسان‌ها می‌شود. براساس این قاعده برخی از عملیات‌های عمرانی و شهرسازی که منجر به از دست رفتن زمینه‌های بهره‌برداری نسل‌های بعدی از زمین می‌گردد ممنوع و از نظر شرعی نامطلوب قلمداد می‌گردد (عندلیب، ۱۳۹۷: ۱۳). با توجه به این موضوع و اهمیت آن، مدیریت منابع و حفظ در عین بهره‌مندی از آن، نیازمند انجام مطالعه و ارائه‌ی برنامه‌ی دقیق می‌باشد. لذا یکی از ویژگی‌های مهم طرح‌ها و برنامه‌های ارائه شده برای آمایش و آباد نمودن سرزمین، پایداری و توجه به حق نسل‌های آینده است. به طور مثال سد گتوند، در پی مکان‌یابی نادرست در زمین‌های آهکی و نمکی، موجب وارد نمودن خسارات جبران‌ناپذیر به طبیعت و آب شده، و منتج به ایجاد مشکلات کمبود آب شرب در نسل‌های آینده خواهد شد.

قاعده اتلاف: فقیهان در اعتبار این قاعده چنین گفته‌اند که اثبات این که اتلاف موجب ضمان است، نیازی به بیان ادله ندارد (انتظاری و محقق داماد، ۱۳۹۱: ۴۲). مطابق با این قاعده، طرح‌ها و برنامه‌های تهیه شده برای آمایش سرزمین، می‌بایست به گونه‌ای تنظیم گردد که موجب اتلاف سرمایه‌های سرزمین که از بیت‌المال بوده و مردم بر آن حق دارند نگردد. هم‌اکنون در بخش صنعت فولاد، شاهد اتلاف بخش زیادی از سرمایه‌های کشور، به دلیل سیاست‌گذاری‌های غلط هستیم. به‌ویژه در زمینه‌های واگذاری به بخش‌های خصوصی و بانک‌ها که گاهاً موجب توقف‌ها و تعطیل شدن‌های طولانی مدت صنایع شده است. یا به طور مثال می‌توان به جانمایی نادرست شهر جدید گلپه‌ار (در نزدیکی مشهد) بر بستر آهکی اشاره نمود که موجب اتلاف سرمایه‌های بیت‌المال گردیده. علاوه بر آن به دلایل متعدد از جمله سازگار نبودن با الگوهای سکونت‌ی زمینه، نبود فرصت اشتغال پایدار، تأمین نشدن کیفیت مطلوب زندگی و ... به شهرکی خوابگاهی تبدیل شده است.

قاعده وجوب دفع ضرر محتمل: قاعده وجوب دفع ضرر محتمل قاعده‌ای عقلی است. به استناد این قاعده، حاکمیت در مسائل زیست محیطی، بایست اقدامات پیشگیرانه کند و در کلیه مواردی که ممکن است منجر به آسیب‌های زیست‌محیطی شود، موظف است مبادرت به دفع آن نماید (وفادار و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۴). این قاعده با طرح‌ها و برنامه‌های آمایش سرزمین ارتباط مستقیم دارد. چرا که هر مداخله‌ای در سرزمین، قطعاً با مزایا و معایبی همراه خواهد بود و زندگی انسان را تحت تأثیر قرار خواهد داد. در فرآیندهای توسعه‌ای به عنوان فرایندی عقلی و بر مبنای علم بشر، عاقلانه است که از ضررهای احتمالی جلوگیری گردد و یا از شدت و قدرت تأثیر آن‌ها تا حد زیادی کاسته شود. به طور مثال می‌توان از مکان‌یابی‌های نادرستی در صنایع آب بر مانند پتروشیمی مبین، پتروشیمی جم، نفت ستاره خلیج فارس و پتروشیمی کاویان در خراسان رضوی نام برد که بدون توجه به این قاعده در منطقه‌ی کم‌آب اجرا شده است و دشت‌های منطقه را با مشکلات عدیده‌ای مواجه نموده است.

قاعده اهم و مهم: اهم و مهم در اصطلاح فقهی به معنای تقدم حکم مهم‌تر است، در جایی که بین دو حکم (مهم و مهم‌تر)، اعم از حق یا تکلیف، در مقام عمل مزاحمت دوجانبه وجود دارد؛ یعنی باید به حکم اهم عمل کرد (دیلیمی، جلیلی‌مراد، ۱۳۹۹: ۹). برای مثال، فدا کردن مصلحت فرد برای مصلحت عموم از موارد قاعده‌ی اهم و مهم می‌باشد (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۱). این قاعده در آمایش سرزمین جایگاه مهمی را به خود اختصاص می‌دهد، از آن جهت که

در اولویت‌بندی و ترتیب اجرای پروژه، طرح و یا برنامه، نظمی قانونمند و منطقی را حاکم می‌نماید. درجه اهمیت پروژه، طرح و یا برنامه‌ی آمایشی می‌تواند بر مبنای اقتصادی، زیست محیطی، اجتماعی، فرهنگی و ... مشخص گردد و در نهایت به منظور اجرا اولویت بندی گردد و حتی اقدام و یا عدم اقدام برای آن مشخص شود.

قاعده نفی سبیل: نفی سبیل قاعده‌ای فقهی است، به این معنا که خداوند هیچ حکمی وضع نمی‌کند که سبب تسلط کافران بر مؤمنان شود (بجنوردی، ۱۴۱۹: ۱۸۷-۱۸۸). در آیه نفی سبیل آمده است: خداوند هرگز بر [زبان] مؤمنان، برای کافران راه [تسلطی] قرار نداده است (سوره نساء، آیه ۱۴۱). این قاعده بیانگر دو جنبه ایجابی و سلبی است که جنبه سلبی آن ناظر بر نفی سلطه بیگانگان بر مقدرات و سرنوشت سیاسی و اجتماعی مسلمانان و جنبه ایجابی آن بیانگر وظیفه دینی مسلمانان در حفظ استقلال سیاسی و از بین بردن زمینه‌های وابستگی است (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۶۹). بنابراین مطابق دستورات اسلام، برنامه‌ها و طرح‌های آمایش کشور می‌بایست به گونه‌ای باشند تا زمینه‌های تسلط بیگانگان بر مسلمانان از بین برود. الگوها و روش‌های بیگانه بایستی تا حد امکان بومی‌سازی شوند و حداقل امکان روش‌هایی به کار روند که در آینده نیز فرصت سلطه‌ی غیرمسلمانان بر مسلمانان فراهم نگردد. قاعده حلیت: قاعده حلیت، به معنای جواز تصرف در اشیای خارجی است که در حلیت آنها تردید شده است (آذری قمی، ۱۳۷۲، ص ۱۹). برای اثبات این اصل، به آیات و روایاتی استدلال شده است، از جمله: آیه ۲۹ سوره بقره؛ او است کسی که آن چه در زمین هست همه را برای شما آفرید. مضمون آیه، حلال بودن نعمت‌های الهی برای بندگان است، مگر این که برخلاف آن دلیل اقامه گردد. و روایت؛ همه چیز بر تو حلال است، مگر به حرمت آن آگاه شوی (لنکرانی، ۱۳۷۷، ص ۱۷۱). بدین ترتیب در برنامه‌های آمایش سرزمین، تا زمانی که به حکم شرع، انجام عملی منع نشده است انجام آن حلال تلقی می‌گردد. بدین ترتیب نباید در بهره بردن از نعمت‌های خداوند به شیوه‌ای صحیح و پایدار قصور نمود مگر در مواردی که دین به حرام بودن آن دستور داده است.

قاعده حد کفاف: طبق وظیفه تکافل اجتماعی و مسئولیت دولت، مردم باید بتوانند در حد کفاف زندگی کنند و به عبارت دیگر زندگی مکفی داشته باشند. از طرف دیگر طبق روایات متعدد، مصرف بیش از حد کفاف، اسراف است. از تعبیرات مختلف می‌توان به این نتیجه رسید که حد کفاف، زندگی بدون سختی و مشکلات محسوس در سطح معتدل است. «شهید ثانی» در بحث جواز «اجره المثل» برای وصی در صورت نیاز وی، قدر کفایت را به دلیل آیه شریفه «... وَ مَنْ كَانَ فَقِيرًا فَالْيَاكُلُ بِالْمَعْرُوفِ» همان «معروف» می‌داند و می‌نویسد: «معروف حدی است که نه اسراف و نه تقتیر در آن باشد... رسیدن به قدر کفایت موجب غنا می‌شود.» (رجائی، ۱۳۷۵). مطابق با این قاعده، حکومت به عنوان نهاد برنامه‌ریز، مجری و نظارت کننده بر کشور، وظیفه دارد حد کفاف را در زندگی مردم ایجاد نماید. به این ترتیب برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های آمایشی نیز می‌بایست بر همین مبنا سازماندهی و اجرا شوند.

قاعده تراحم مصلحت: مفهوم خیر، صلاح و منفعت که از واژه مصلحت فهمیده می‌شود می‌تواند همه خواسته‌ها و آرزوهای انسان را پوشش دهد. صلاح، خیر و سعادت وقتی به دست می‌آید که دستورها و خواسته‌های اسلام جامه عمل بپوشد (مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً (نحل، آیه ۱۶)؛ بنابراین، مصلحت و عمل، ارتباط نزدیک و مستقیم می‌یابند. حلقه اتصال فقه و مصلحت، همان عمل و رفتار است؛ به این گونه که فقه، اعمال و رفتار را ساماندهی می‌کند تا انسان از رهگذر آن به خیر و صلاح دست یابد (صرامی، ۱۳۸۳: ۸۲). در نتیجه مطابق این قاعده همواره در فرآیند برنامه‌ریزی، طراحی و قانون گذاری برای برنامه‌های آمایشی، می‌بایست مصلحت مردم و محیط زیست و سایر موجودات در نظر گرفته شود. توجه به مصلحت جوامع مختلف و پرهیز از نادیده گرفته شدن مصلحت گروه‌های مختلف جامعه اعم از اقلیت‌ها چه در فرهنگ‌های گوناگون و چه در نژادها، قومیت‌ها، طبقات اجتماعی و اقتصادی گوناگون. توجه به مسائل اقتصادی و سیاسی که اغلب بر سطوح مختلف تصمیمات تأثیرگذار هستند نباید باعث نادیده گرفتن خیر و صلاح اقلیت‌های گوناگون جامعه شود. همچنین در خصوص مسائل زیست محیطی، ملاحظات اقتصادی و سیاسی نباید منجر به بی‌توجهی به مصلحت‌های زیست محیطی و نادیده گرفتن صلاح سایر موجودات به خصوص در مکانیابی و تعریف پروژه‌ها گردد.

قاعده تسلیط: در لغت به معنای چیره گردانیدن کسی بر دیگری و مسلط کردن همراه با قهر و غلبه است (حلی، ۱۳۵۹). در اصطلاح فقهی عبارت است از تسلط و اختیار مالک برای هرگونه تصرف در اموال خویش (مصطفوی، ۱۴۱۷؛ ۱۳۶). مطابق آیه ۱۸۸ سوره بقره، هر گونه تصرف در اموال دیگران از غیر طریق صحیح و به ناحق مشمول نهی الهی است. تمام معاملاتی که هدف صحیحی را تعقیب نمی‌کند و پایه و اساس عقلانی ندارد مشمول این آیه است. همین معنی در سوره نساء آیه ۲۹ با توضیح بیشتری خطاب به مؤمنان آمده است، می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اموال یکدیگر را به باطل و از طرق نامشروع نخورید مگر اینکه تجارتنی باشد که با رضایت شما انجام گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴). مطابق این قاعده، نباید در هیچ یک از طرح‌ها و پروژه‌های آمایشی، اموال و یا املاک مردم را به اجبار و به ناحق و یا بدون توجه به ارزش واقعی آن تملک نمود. تا جایی که امکان آن وجود داشته باشد باید رضایت شخص جلب گردد و حق وی بر دارایی‌هایش محترم شمرده شود.

جدول ۲- قواعد فقهی در ابعاد چندگانه حقوقی (نگارندگان)

Table 2 - Jurisprudential rules in multiple legal dimensions (authors)

ابعاد حقوقی قواعد فقهی	حقوق خداوند	حقوق نفس	حقوق سایر انسانها و طبیعت	در آمایش سرزمین
قاعده لاضرر و لاضرار	رعایت قوانین الهی	-	ممنوعیت ضرر به حقوق سایر انسانها اعم از مناطق همجوار، نسلهای آینده، ممنوعیت ضرر به محیط زیست و زیستگاههای طبیعی اعم از آب و دریا، جنگلها و مراتع و جانوران در برنامه ها و اقدامات	توجه به منافع عمومی و صرف تعهد و تخصص در انجام مطالعات پایه به منظور جلوگیری از آسیبهای احتمالی در آینده، توجه به اصول توسعه‌ی پایدار و مکانیابی صحیح پروژه‌ها
قاعده عسر و حرج	رعایت قوانین الهی	-	ممنوعیت ایجاد زحمت برای مردم و تأمین آسایش و راحتی مجاوران، کاربران و منتفعین، ممنوعیت ایجاد زحمت و سختی برای سایر محیط زیست، موجودات و گیاهان.	توجه به آسایش کاربری‌های مجاور پروژه، جلوگیری از ایجاد سد معبر، آلودگی صوتی و هوا، از بین بردن تسهیلات و زیرساخت‌های موجود. رعایت ملاحظات زیست محیطی.
قاعده حق شفعه	رعایت قوانین الهی	-	تقدم مردم بومی در منتفع شدن از پروژه‌ها.	تقدم مردم بومی در شراکت و خرید سهام پروژه‌های عمرانی به هنگام واگذاری و جلب مشارکت مردم در آنها.
قاعده لزوم اعمار و آبادانی سرزمین	عمل به دستورات الهی آبادانی سرزمین و ...	-	آباد نمودن سرزمین برای مردم، وظیفه‌ی حکومت‌ها به عنوان نهاد مجری هر کشور. توجه به آباد نمودن و آبادانی محیط زیست و حفاظت از آن.	تهیه‌ی الگوها و فرآیندها در جهت آبادسازی و احیاء سرزمین، تهیه‌ی پروژه‌های برنامه‌ریزی و مدیریت منابع در نقاط کم‌تر برخوردار، توجه ویژه به منابع آبی در اقلیم سرزمینی.
قاعده لزوم توجه به نسل‌های آینده	عمل به دستورات الهی توجه به نسل‌های آینده	-	توجه به اصول پایداری در ابعاد مختلف. ممنوعیت از بین بردن منابع و امکانات. توجه به پایداری زیست محیطی، ممنوعیت تخریب محیط زیست و سایر موجودات.	توجه ویژه به اصول توسعه‌ی پایدار در طراحی و برنامه‌ریزی الگوها و فرآیندها از همان مراحل ابتدایی، تعریف پروژه‌های ماندگار و کارا، توج به آثار زیست‌محیطی پروژه‌ها.
قاعده اتلاف	رعایت قوانین الهی و جلوگیری از اسراف	-	ممانعت از اتلاف سرمایه‌ها و منابع طبیعی و محیط زیست سایر موجودات.	ممانعت از اجرای طرح‌ها و برنامه‌هایی که موجب اتلاف سرمایه‌های سرزمینی و بیت المال می‌گردند. ممنوعیت اجرای الگوها و فرآیندهای تلف‌کننده‌ی منابع طبیعی و محیط زیست سایر موجودات.

ممنوعیت انجام الگوها و فرآیندهای ضرر رساننده به جامعه و مردم. ممنوعیت اجرای پروژه‌هایی که به طبیعت و محیط زیست ضرر می‌رسانند.	ممنوعیت انجام پروژه‌های ضرر رساننده به جامعه و مردم. ممنوعیت اجرای پروژه‌هایی که به طبیعت و محیط زیست ضرر می‌رسانند.	-	جلوگیری از ضرر مطابق دستورات الهی	قاعده وجوب دفع ضرر محتمل
پرهیز از بی‌برنامگی و بی‌نظمی در انجام پروژه‌ها و توجه به ترتیب اولویت و اهمیت آن‌ها. در نظر گرفتن مسائل و نیازهای زیست محیطی به طور اولویت دار.	انتظام امور، برنامه‌ریزی و اولویت بندی انجام امور. پرهیز از بی‌برنامگی و بی‌نظمی در انجام امور. توجه به اولویت‌های زیست محیطی.	-	عمل به دستورات الهی	قاعده اهم و مهم
استفاده از روش‌ها و اصول بومی و یا بومی‌سازی شده، تلاش جهت ایجاد خودکفایی در تهیه، اجرا و نظارت الگوها و فرآیندها، تکیه بر توان و تخصص داخلی.	ممنوعیت استفاده از روش‌ها و امکاناتی که موجب سلطه بیگانگان بر مسلمانان شود.	-	عمل به دستورات الهی	قاعده نفی سبیل
استفاده از منابع و توان محیطی در اجرای پروژه‌ها مگر در مواردی که صراحتاً منع شده اند. بهره برداری اصولی و متوازن از محیط زیست تا جایی که حلال شمرده شده است.	پرهیز از بهره برداری از نعمت‌های خداوند در مواردی که حرام شمرده شده. پرهیز از بهره برداری از طبیعت و محیط زیست در مواردی که حرام شمرده شده است.	-	عمل به دستورات الهی و پرهیز از حرام	قاعده حلیت
در نظر گرفتن حد کفاف زندگی مردم در طراحی و برنامه‌ریزی الگوها و فرآیندها، ملاک قرار دادن نیازها و خواسته‌های مردم و محیط زیست در تعریف پروژه‌ها.	توجه به ایجاد حد کفاف در زندگی مردم. پرهیز از نادیده گرفتن نیازهای جامعه در حد کفاف. توجه به نیازهای محیط زیست در حد کفاف آن.	-	عمل به دستورات الهی	قاعده حد کفاف
توجه به مصلحت جوامع مختلف و پرهیز از نادیده گرفته شدن مصلحت گروه‌های مختلف جامعه اعم از اقلیت‌ها. توجه به مصلحت‌های زیست محیطی و صلاح سایر موجودات در مکانیابی و تعریف پروژه.	توجه به مصلحت سایرین. توجه به مصلحت‌های زیست محیطی و صلاح سایر موجودات.	-	عمل به دستورات الهی	قاعده تراحم مصلحت
پرهیز از تملک اجباری املاک و زمین‌های مالکان در برنامه‌ها و اقدامات. توجه به قلمرو گونه‌های جانوری و گیاهی در مکانیابی پروژه‌ها.	پرهیز از تملک اجباری اموال مردم. توجه به قلمرو گونه‌های جانوری و گیاهی.	-	عمل به دستورات الهی	قاعده تسلیط

بحث و یافته‌های قواعد فقهی:

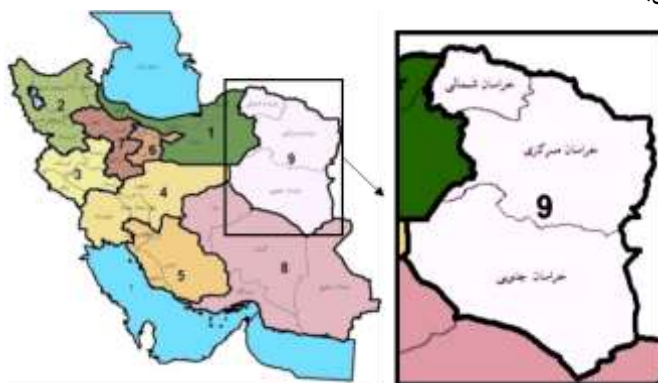
علی‌رغم توصیه‌های فراوانی که همواره به رعایت احکام و قواعد فقهی اسلام شده است، با نگاهی به طرح‌های آمایش سرزمین، می‌توان دریافت نگرش جامعی که تمامی الزامات و مولفه‌ها را در نظر بگیرد انتخاب نشده. نگاه‌های سیاسی و تبعیض‌گرایانه، باعث می‌شود ظرفیت‌های تاریخی، گردشگری، طبیعی و زیست‌محیطی مناطق مختلف، به درستی کشف و معرفی نشوند و این موضوع موجب محروم ماندن برخی مناطق و رشد مناطق دیگر به طور نامتعادلی

خواهد شد، و لذا قواعد مهمی از جمله قاعده‌ی لزوم اعمار و آبادانی سرزمین به درستی اجرا نخواهند شد. از جمله‌ی این ناشناخته ماندن ظرفیت‌ها می‌توان به عدم توجه کافی به منابع خورشیدی و بادی برخی مناطق اشاره نمود. همچنین در سند آمایش سرزمین مواردی مانند از بین بردن منابع و مصرف بی‌رویه‌ی معادن، از بین بردن مراتع و جنگل‌ها، مصرف بی‌رویه‌ی آب بخصوص در صنایع و کشاورزی و ... مشاهده می‌گردد که نقض قاعده‌ی توجه به نسل‌های آتی می‌باشد.

یکی از مواردی که در سند آمایش سرزمین توجه کافی به آن نشده‌است فرصت‌ها و ظرفیت‌های مرزی است که در بسیاری موارد به درستی مورد استفاده واقع نگردیده‌است. در صورتی که مطابق با قاعده‌ی حلیت، چنین فرصت‌های ارزشمندی نباید از نگاه مسئولین و متخصصین دور بماند. چنین مناطقی مصداق نقض قاعده‌ی لزوم اعمار و آبادانی سرزمین نیز هستند که با بی‌توجهی و یا کم‌توجهی مسئولین مواجه شده‌اند. از طرفی با بی‌توجهی به مطالعات ابتدایی طرح‌ها و مکان‌یابی‌های نامناسب، باعث به زحمت انداختن مردم و وارد نمودن خسارات و آسیب به آن‌ها شده‌اند. به‌طور مثال می‌توان به مکانیابی نامناسب صنایع آب‌بر مانند پتروشیمی در دشت‌های کم‌آب خراسان، مکان‌یابی شهرها و شهرک‌های جدید بر بستر نامناسب خاک در خراسان رضوی، حفر معدن در مسیر گسل در خراسان شمالی و موارد مانند آن اشاره نمود که متناقض با قاعده‌ی وجوب دفع ضرر محتمل، قاعده‌ی لاضرر و قاعده‌ی تزاحم مصلحت می‌باشد. از طرفی شاهد شدن بیت‌المال در پروژه‌هایی هستیم که به دلایل مختلف از جمله مطالعات غلط، خیانت متخصصین، زیاده‌خواهی مسئولین و ... به بهره‌برداری نمی‌رسند و یا خیلی زود از دور خارج می‌گردند. این‌گونه پروژه‌ها به راحتی موجب ائتلاف بخش زیادی از سرمایه‌های کشور می‌گردند.

محدوده و قلمروی مورد مطالعه

نمونه‌ی مورد مطالعه‌ی پژوهش، منطقه‌ی ۹ سند آمایش سرزمین (۱۳۹۹)، شامل خراسان‌های شمالی، رضوی و جنوبی می‌باشد. این منطقه با مساحت ۱۱۶,۳۴۸ کیلومترمربع وسعت، حدود ۷٪ از مساحت کشور را در بر گرفته است. همچنین دارای مرز خاکی مشترک با کشورهای افغانستان و ترکمنستان می‌باشد.

شکل ۲: منطقه‌بندی ۹گانه آمایش سرزمین و موقعیت نمونه‌ی مورد مطالعه در آن (مأخذ: مجموعه مطالعات منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران، ۱۳۹۷)

Figure 2: 9 zoning of land management and the location of the studied sample in it (Source: Collection of Regional Studies and Land Management in Iran, 1397)

یافته‌های پژوهش

در این بخش با توجه به مطالعات انجام شده در زمینه‌ی احکام و حقوق اسلامی در ابعاد مختلف، و شناخت محدوده‌ی مورد مطالعه، که منطقه‌ی نه سند آمایش سرزمین کشور می‌باشد، به آسیب شناسی چند نمونه از پروژه‌های آمایشی اجرا شده پرداخته و ابعاد مختلف آن در احکام و حقوق اسلامی بیان می‌گردد.

جدول ۳: آسیب‌شناسی محدوده مورد مطالعه با توجه به احکام و حقوق اسلامی (نگارندگان)

Table 3: Pathology of the study area according to Islamic rules and rights (authors)

ابعاد	آسیب شناسی	در نمونه
شناخته نشدن ظرفیت‌های محیطی و زیست‌محیطی منطقه؛ بهره برداری ناکافی از منابع خورشیدی و بادی منطقه؛ عدم استفاده از ظرفیت‌ها و فرصت‌های مرزی. بی توجهی به ملاحظات زیست محیطی و حقوق طبیعت. به زحمت انداختن مردم با بی توجهی به مطالعات ابتدایی طرح‌ها و مکان‌یابی نامناسب	مکانیابی نادرست کارخانه پتروشیمی بجنورد در جوار مزارع روستاییان و آلودگی خاک و هوا حفاری‌های شدید و پی در پی در معادن استان خراسان شمالی مکان‌یابی نامناسب شهر جدید گلپه‌ار بر روی زمین‌های نامناسب و آهکی استخراج بی‌رویه از منابع طبیعی منطقه و بی برنامه‌گی در استفاده از آب‌های سطحی و همچنین آب‌های زیرزمینی در محدوده‌ی بجنورد مکانیابی گورستان در حوزه‌ی تغذیه‌ی منابع آب زیرزمینی در بجنورد بحران معیشت طبقه متوسط و پایین جامعه در مشهد و شهرهای استان‌های خراسان تمرکز امکانات و فرصت‌ها در محدوده‌ی مشهد و کم‌توجهی به سایر شهرستان‌های استان پوشش نامتوازن و ناعادلانه‌ی ریلی بخصوص در خراسان جنوبی که فاقد آن است پروژه‌های نیمه کاره و رها شده‌ی شهرک‌های جدید در اطراف مراکز استان‌های خراسان به تعویق انداختن پروژه‌های راه‌سازی استان به دلایل گوناگون مانند بزرگراه اتصال دهنده‌ی مشهد تا گرگان	

پس از آسیب شناسی آمایش سرزمین در منطقه‌ی خراسان، به شناخت نیازها و ظرفیت‌های آن پرداخته و در جدول ۴ گردآوری شده است.

جدول ۴: مسائل، نیازهای، ظرفیت‌ها و الزامات فقهی و حقوقی محدوده مورد مطالعه (نگارندگان)

Table 4: Issues, needs, capacities and jurisprudential and legal requirements of the study area (authors)

مسائل	نیازها	ظرفیت‌های منطقه	الزامات فقهی و حقوقی پیشنهادی
شناخته نشدن ظرفیت‌های محیطی و زیست‌محیطی منطقه خراسان. بهره برداری ناکافی از منابع خورشیدی و بادی منطقه خراسان. استفاده نکردن از ظرفیت‌ها و فرصت‌های مرزی استان‌های خراسان.	رفع بی‌عدالتی و توزیع متناسب فرصت‌ها و خدمات. انجام مطالعات پایه به صورت اصولی و کشف فرصت‌های ناشناخته‌ی صنعت توریسم.	منابع و معادن متعدد. محیط زیست غنی سرمایه‌های انسانی. آب و هوای مساعد جهت بهره برداری در زمین‌های	توجه به منافع عمومی و صرف تعهد و تخصص در انجام مطالعات پایه به منظور جلوگیری از آسیب‌های احتمالی در آینده. توجه به اصول توسعه‌ی پایدار و مکانیابی صحیح پروژه‌ها. توجه به آسایش کاربری‌های مجاور پروژه، جلوگیری از ایجاد سد معبر، آلودگی صوتی و هوا، از بین بردن تسهیلات و زیرساخت‌های موجود. رعایت ملاحظات زیست محیطی.

تقدم مردم بومی در شراکت و خرید سهام پروژه‌های عمرانی به هنگام واگذاری و جلب مشارکت مردم در آن‌ها.	و انرژی کشاورزی. زمین‌های حاصل‌خیز. تنوع مراتع. کریدورهای بادی. روزهای آفتابی متعدد در طول سال. چشمه‌های آب شیرین. مرز خاکی با دو کشور افغانستان و ترکمنستان.	به دسترسی حمل و نقل ریلی. توسعه‌ی حمل و نقل جاده‌ای. مدیریت صحیح منابع آبی. صنعتی شدن کشاورزی. منابع پایدار انرژی. استفاده از فرصت‌های مرزی.	بی‌توجهی به ملاحظات زیست محیطی و حقوق طبیعت در منطقه‌ی خراسان. به زحمت انداختن مردم با بی‌توجهی به مطالعات ابتدایی طرح‌ها و مکان‌یابی نامناسب صنایع، شهرک‌ها، سدها و موارد مانند آن در منطقه‌ی خراسان. نادیده‌گرفتن نسل‌های آتی در منطقه‌ی خراسان. اتلاف سرمایه‌های بیت‌المال در منطقه‌ی خراسان. بی‌توجهی به ضررهای محتمل در مکان‌یابی‌ها در منطقه‌ی خراسان. بی‌توجهی به استانداردهای زندگی و نبود رفاه اجتماعی در منطقه‌ی خراسان. ناشناخته ماندن ظرفیت‌های تاریخی و گردشگری منطقه در منطقه‌ی خراسان. بی‌توجهی به جلب اعتماد مردم وجود رانت سوء استفاده از امکانات و تسهیلات بیت‌المال قطبی شدن توسعه تقسیم ناعادلانه‌ی امکانات، ثروت و فرصت‌ها در منطقه‌ی خراسان. عدم پایبندی به تعهدات
تهیه‌ی پروژه‌ها در جهت آبادسازی و احیاء سرزمین، تهیه‌ی پروژه‌های برنامه‌ریزی و مدیریت منابع در نقاط کم‌تر برخوردار، توجه ویژه به منابع آبی در اقلیم سرزمینی.			
توجه ویژه به اصول توسعه‌ی پایدار در طراحی و برنامه‌ریزی پروژه‌ها از همان مراحل ابتدایی، تعریف پروژه‌های ماندگار و کارا، توجع به آثار زیست‌محیطی پروژه‌ها.			
مانعت از اجرای طرح‌ها و برنامه‌هایی که موجب اتلاف سرمایه‌های سرزمینی و بیت‌المال می‌گردند. ممنوعیت اجرای پروژه‌های تلف‌کننده‌ی منابع طبیعی و محیط زیست سایر موجودات. ممنوعیت انجام پروژه‌های ضرر رساننده به جامعه و مردم. ممنوعیت اجرای پروژه‌هایی که به طبیعت و محیط زیست ضرر می‌رسانند.			
پرهیز از بی‌برنامگی و بی‌نظمی در انجام پروژه‌ها و توجه به ترتیب اولویت و اهمیت آن‌ها. در نظر گرفتن مسائل و نیازهای زیست محیطی به طور اولویت دار. استفاده از روش‌ها و اصول بومی و یا بومی‌سازی شده، تلاش جهت ایجاد خودکفایی در تهیه، اجرا و نظارت پروژه‌ها، تکیه بر توان و تخصص داخلی.			
استفاده از منابع و توان محیطی در اجرای پروژه‌ها مگر در مواردی که صراحتاً منع شده‌اند. بهره‌برداری اصولی و متوازن از محیط زیست تا جایی که حلال شمرده شده است.			
در نظر گرفتن حد کفاف زندگی مردم در طراحی و برنامه‌ریزی پروژه‌ها، ملاک قرار دادن نیازها و خواسته‌های مردم و محیط زیست در تعریف پروژه‌ها. توجه به مصلحت جوامع مختلف و پرهیز از نادیده گرفته شدن مصلحت گروه‌های مختلف جامعه اعم از اقلیت‌ها. توجه به مصلحت‌های زیست محیطی و صلاح سایر موجودات در مکان‌یابی و تعریف پروژه.			
پرهیز از تملک اجباری املاک و زمین‌های مالکان در برنامه‌ها و اقدامات. توجه به قلمرو گونه‌های جانوری و گیاهی در مکان‌یابی پروژه‌ها.			

بی نظمی و تغلل در
اجرای طرح‌ها
بی توجهی به تعاون و
مشارکت مردم در
پروژه‌ها در منطقه‌ی
خراسان.

نتیجه گیری

امروزه در شهرسازی و آمایش سرزمین در اشکال و مقیاس‌های مختلف، تاکید بر ابعاد کالبدی و اقتصادی، منجر به نادیده گرفته شدن برخی حقوق مهم از حق الله، حق الناس، حق طبیعت، و رشد تک بعدی افراد در مصرف گرایی، یکنواختی، تهدید سلامتی، دنیاگرایی و... میشود. از طرفی پایبندی به احکام اسلامی در پروژه‌های شهری و منطقه‌ای به ویژه آمایش سرزمین منجر به تولید «معنا» می‌گردد و کارکردهای صرف به کارکردهای معنادار تبدیل می‌شود و لایه‌هایی با معانی انضمامی به پروژه‌ها اضافه می‌گردد. به طور مثال لاضرر منجر به جلوگیری از ایجاد ضررهای اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی، فرهنگی و... و در نهایت جلب اعتماد مردم می‌شود. همانطور که در آسیب شناسی نمونه‌ی مورد مطالعه مشخص گردید، دلایل ناکامی و یا ناکارآمدی بسیاری از پروژه‌ها و همچنین نارضایتی و بی عدالتی ایجاد شده در جامعه، نادیده گرفتن ابعاد حقوقی و احکام اسلامی می‌باشد که پایبندی و توجه به آن‌ها در کنار قوانین متعدد موجود، الزامی و راه‌گشا است. وجود قوانین متنوع و متعدد به روشنی نشان می‌دهد که تخصص صرفاً یکی از پایه‌های کامیابی پروژه می‌باشد، و توجه به مباحث فقهی و حقوقی پایه‌ی مهم دیگر است که وجود آن نه تنها الزامی بلکه ضروری است.

پیشنهادات

به عنوان پیشنهاد کلی و عمومی ضروری است که:

- جایگاه احکام و حقوق اسلامی در هرنوع طرح و برنامه‌ی شهرسازی و آمایشی، تبیین و تدقیق گردد.
  - به طور اصولی از ابتدای امر، یعنی از مرحله‌ی گزینش متخصصان به جنبه‌های اعتقادی و شخصیتی آنان پرداخته شود.
  - علاوه بر نظارت‌های تخصصی و فنی رایج، نظارت‌های حقوقی و اعتقادی در فرآیندهای برنامه‌ریزی تا اجرا و بهره برداری، به طور جدی دنبال شود.
- اما به عنوان پیشنهاد خاص منطقه، می‌توان به جدول ۴ ارجاع داد که با دسته‌بندی مسائل موجود منطقه در مواردی مانند: مکان‌یابی‌های نادرست، بی توجهی‌ها به پتانسیل‌های موجود، اعمال آسیب‌رسان به محیط، بی توجهی‌ها به تبعات آبی، و موارد مانند آن، و شناخت نیازها و ظرفیت‌های موجود، به هریک از این دسته‌بندی‌ها، الزامات فقهی و حقوقی متناسب آن را پیشنهاد می‌دهد.

منابع فارسی

- ابن‌شهیید ثانی، حسن بن زین الدین، اعتمادی، مصطفی، و نصیر آبادی زنجانی، عبد الرحیم (۱۳۷۷). شرح معالم الدین فی الاصول (معالم الدین و ملاذ المجتهدین)، ج ۲. [ابی جا،]، [ابی نام].
- آذری قمی، احمد (۱۳۷۲). تحقیق الاصول المفیده فی علم الاصول، قم، دار العلم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۵). لسان العرب، قم، نشر ادب حوزه.
- طوسی، ابوجعفر محمد (۱۴۰۷). الخلاف، قم، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بیروت، عالم الکتاب.
- احمدی طباطبایی، سیدمحمد رضا؛ آرام، محمد رضا (۱۳۹۴). اصل وفای به تعهدات و قراردادهای مقایسه حقوق بین‌الملل اسلامی و حقوق بین‌الملل معاصر، نشریه اندیشه‌های حقوق عمومی، سال ۴، شماره ۱، صفحات ۹۸-۸۴.
- الحلی، ابن‌إدریس (۱۳۵۹). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی التابعه لجماعة المدرسین.
- انتظاری، علیرضا؛ محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۱). نقش قواعد اتلاف و تسبیب در مسئولیت مدنی زیست محیطی، مطالعات اسلامی: فقه و اصول، شماره ۸۹، صفحات ۶۱-۴۱.
- بجنوردی، حسن؛ مه‌ریزی، مهدی؛ درایتی، محمدحسین (۱۴۱۹). القواعد الفقهیة ۷، قم، نشر الهادی.
- بمانیان، محمد رضا؛ ارجمندی، سحر؛ علی محمدی، فرزانه (۱۳۹۲). تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی - اسلامی)، فصلنامه علمی-پژوهشی شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۲، صفحات ۱۰۰-۸۹.

- پورعزت، علی اصغر؛ سعدآبادی، علی اصغر (۱۳۹۱). ویژگی‌های پیشرفت و تعالی در پرتو رهنمودهای امام علی علیه السلام، *دوفصلنامه علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی*، دوره ۲۰، شماره ۱، صفحات ۳۸-۹.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۹۹۰). *الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیه)*، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین.
- حاتمی‌نژاد، حسین؛ عمو، ابراهیم (۱۳۹۸). آسیب شناسی و ارزیابی طرح‌های آمایش سرزمین در کشور ایران، *فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، سال ۹، شماره ۹، پاییز ۳۴، صفحات ۳۸-۲۷.
- حسنوند، امین (۱۳۹۸). روند بقاء اجرا و اسقاط حق شفعه در فقه و حقوق موضوعه‌ی ایران، *فصلنامه علمی-حقوقی قانون‌یار*، دوره ۳، شماره ۹، صفحات ۳۹-۲۳.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام*، ج ۲۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- رجائی، سید کاظم (۱۳۷۵). *اسراف و استفاده بهینه از امکانات اقتصادی*، تهران، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- رهنما، محمدرحیم؛ آقاجانی، حسین (۱۳۹۲). *مطالعات آمایش استان خراسان رضوی*، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- زارعی، بهادر؛ زینی‌وند، علی؛ محمدی، کیمیا (۱۳۹۳). قاعده نفی سبیل در اندیشه اسلامی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، *مطالعات انقلاب اسلامی*، سال ۱۱، شماره ۳۶، صفحات ۱۸۲-۱۶۷.
- زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۸). *اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سجادی، جعفر (۱۳۷۳). *فرهنگ معارف اسلامی*، تهران، کومش.
- سیفیان، محمدکاظم (۱۳۷۷). قاعده لاضرر و رعایت آن در صول معماری و شهرسازی اسلامی، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۳، صفحات ۷۷-۷۳.
- شریعتمداری، علی (۱۳۶۹). *مقدمه‌ی روانشناسی*، تهران، نشر مشعل.
- شیخی، داوود؛ پاک، معصومه؛ یوردخانی، مختار (۱۳۹۴). بررسی تحلیل نابرابری فضایی شهرستان‌های استان همدان بر اساس شاخص‌های بهداشتی-درمانی، *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، دوره ۸، شماره ۱، صفحات ۱۵۱-۱۳۹.
- صرامی، سیف‌الله (۱۳۸۳). درآمدی بر جایگاه مصلحت در فقه، *فصلنامه علمی پژوهشی قیاسات*، دوره ۹، شماره ۳۲، صفحات ۱۰۰-۸۱.
- عبدالباقی، محمدفؤاد (۱۳۶۴). *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم*، قاهره، دارالحدیث.
- علی‌اکبریان، حسنعلی (۱۳۹۴). *معیارهای بازشناسی احکام ثابت و متغییر در روایات*، قم، پژوهشکده‌ی فقه و حقوق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- عمید، حسن (۱۳۵۷). *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.
- عندلیب، حسین (۱۳۹۷). بررسی و تبیین اول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی، *دو فصل نامه علمی-اختصاصی معارف فقه علوی*، سال ۴، شماره ۶، صفحات ۲۶-۵.
- غفاری‌فرد، محمد؛ رضایی، اسلام‌الدین؛ هومان، احمد (۱۳۹۸). سنجش عدالت فضایی شهرستان‌های استان‌های منطقه ۹ آمایش سرزمین (خراسان بزرگ) بر اساس شاخص‌های قانون استفاده متوازن کشور، *فصلنامه علمی مقالات فرهنگی-اجتماعی خراسان*، سال ۱۴، شماره ۲، ۱۰۳-۱۲۶.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۸۳). *القواعد الفقهیه*، قم، مرکز فقه الأئمة الأطهار (علیهم السلام).
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۰۵). *المصباح المنیر*، قم، دارالهجره.
- قرآن مجید.
- قورچیان، نادرقلی؛ جمشیدی اوانکی، مینا (۱۳۸۵). *از آمایش سرزمین تا برنامه‌ریزی درسی*، تهران، انتشارات فراشناختی اندیشه.
- گروه پژوهشی آمایش سرزمین، توسعه و توازن منطقه‌ای (۱۳۹۹). *تلفیق مطالعات سند ملی آمایش سرزمین*، تهران، مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری.
- قزاقی، محسن. ۱۳۸۸. تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- خامنه‌ای، سیدعلی. ۱۳۹۳. بیانات در دیدار مسئولان و فعالان محیط زیست. تهران: منابع طبیعی و فضای سبز.
- دیلمی، احمد، جلیلی مراد، آیت اله. (۱۳۹۹). قاعده اهم و مهم و کارکردهای حقوقی آن. *حقوق اسلامی*، ۱۷ (۶۶)، ۷-۲۶.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۸۰. اسلام و مقتضیات زمان. تهران: صدرا.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. ۱۳۹۹. تفسیر میزان. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- مکارم شیرازی، محمدرضا. ۱۳۷۷. تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- مغویه، محمدجواد. ۱۴۲۵. التفسیر المبین. قم: دار الکتب الإسلامیه.
- مشکینی، الشیخ علی. ۱۳۷۱. اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها. قم: نشر الهادی.

- مسعودی نیا، محمد، و عزیزاده، یعقوب. (۱۴۰۰). ابعاد اقتصادی قاعده نفی عسر و حرج در فقه اسلام. مطالعات فقه اقتصادی، ۳(۳)، ۱۹-۳۰. SID. <https://sid.ir/paper/412289/fa>
- مسجدسرای، حمید، پورلطف اله، حسن، و دانشمند، علی. (۱۳۹۷). بازخوانی و نقد ادله اختصاص حق شفعه به «بیع». فقه و مبانی حقوق اسلامی (مقالات و بررسی ها)، ۵۱(۲)، ۴۷۵-۴۹۵. SID. <https://sid.ir/paper/198536/fa>
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۷۸). *کفایة الاصول*، ج ۴، قم، دار الکتب.
- زحیلی، وهبه (۱۴۱۹). *الوجیز فی اصول الفقه*. بیروت، دار الفکر المعاصر.
- جزایری، محمدجعفر (۱۴۱۴). *منتهی الدراییه فی توضیح الکفایه*، ج ۴، قم، مؤسسه دار الکتب.
- لنکرانی، فاضل (۱۳۷۷). *سیری کامل در اصول فقه: دوره ده ساله دروس خارج اصول محمد فاضل لنکرانی*، قم، فیضیه.
۳۴. مجلسی، محمدتقی بن مقصودعلی (۱۳۹۶). *بحار الانوار*، بیروت، نشر دارالکتب الاسلامیه.
- مصطفوی، محمد کاظم (۱۴۱۷). *مائه قاعده فقهی معنی و مدرک و موردا*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۱۵). *بحار الانوار*، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- محمودی، سیدمحمد (۱۳۸۸). *تحلیلی بر سیر تحول کلان آمایش سرزمین فرانسه در نیم قرن گذشته و آرایه پیشنهاداتی جهت بهبود وضعیت آمایش سرزمین ایران/ آمایش سرزمین*، سال ۱، شماره ۱، صفحات ۱۸۰-۱۴۱.
- معین، محمد (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*، تهران، زرین.
- موسوی بجنوردی، سید محمدحسن؛ مهریزی، مهدی؛ درایتی، محمدحسین (۱۳۸۶). *القواعد الفقهیه*، جلد ۱، قم، انتشارات دلیل ما.
- مولایی، اصغر (۱۳۹۶). *تبیین نظم شهر اسلامی بر اساس احکام ثابت، فلسفه دین*، دوره ۱۴، شماره ۴، صفحات ۸۷۸-۸۵۵.
- مولایی، اصغر (۱۴۰۱). *تبیین جایگاه قاعده فقهی عسر و حرج در شهرسازی اسلامی، فصلنامه فقه و اصول*، قابل دسترسی در https://jfiqh.um.ac.ir/article_40199.html
- نادری، محمد (۱۳۸۵). *اهمیت امنیت در اسلام، دانش انتظامی*، دوره ۸، شماره ۱، صفحات ۱۱۷-۹۲.
- وفادار، مریم؛ احمدی، حسین؛ رجایی پور، مصطفی؛ سروری، هادی (۱۳۹۶). *احکام و قواعد فقهی در کاربری فضای سبز، فصلنامه علمی - پژوهشی فقه و تاریخ تمدن*، سال ۱۳، شماره ۵۴، ۱۶۸-۱۳۱.

in land management (Case study: Khorasan region) Definition of Islamic Jurisprudence and ethics

Abstract

The main goal of land management is to arrange the three important components of the population, capital, and natural resources to achieve the most desirable, fairest, and most stable space organization on the land. Also, one of the examples of observing justice and equal rights of human beings and also one of the characteristics of Islamic society is the proper distribution of services and facilities. In this regard, adherence to the rules and rights of citizenship in various dimensions is mandatory. Unfortunately, in spite of the existence of officials and experts who are committed and adhere to the said principles and rulings, influential people, by their inappropriate intervention, cause the violation of rulings and citizenship rights. As a result, the main issue of this study is the vacuum of Islamic rules in land management processes, which in the Khorasan region has also led to various dimensions of injustice and unbalanced development. This research is interdisciplinary and is done in a descriptive-analytical method with logical reasoning. Through library study and by analyzing the content of texts and logical reasoning, the relationship between Islamic rules and laws that have been proposed in the field of development projects has been specifically studied with land management. By carefully identifying the rules and regulations governing land management, the status of each of them in the study sample has been investigated. Finally, a number of suggestions are presented as a solution. The reasons for the failure or inefficiency of many projects, as well as dissatisfaction and injustice created in society, are ignoring the legal aspects and Islamic rules that adhere to and paying attention to them along with various existing laws, is mandatory and helpful. Is. In this regard, it is necessary to explain and refine the position of Islamic rules and laws in any urban planning and planning plan. In principle, from the beginning of the matter, that is, from the stage of selecting specialists, their doctrinal and personality aspects should be addressed. In addition to the usual professional and technical supervision, legal and doctrinal supervision in the planning process to implementation and operation is to be seriously pursued.

Keywords: Islamic rules, land management, Khorasan region, justice

